ATOQLI OTLARNI IMLODA TO‘G‘RI QO‘LLASHNING NAZARIY-METODIK ASOSLARI, LINGVISTIK TABIATI VA USLUBIY XUSUSIYATLARI

Bozorov Behruz Ilhom o‘g‘li
Turin politexnika universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur kengaytirilgan ilmiy maqolada o‘zbek tilshunosligining onomastika, leksikologiya hamda imlo qoidalari kesishmasidagi eng mas’uliyatli yo‘nalishlaridan biri — atoqli otlarni imloviy jihatdan to‘g‘ri qo‘llash masalalari har tomonlama tadqiq etiladi. Maqolada atoqli otlarning leksik-grammatik turlari (antroporonimlar, toponimlar, zootoponimlar, kosmonimlar, xrematonimlar), ularning bosh harf bilan yozilish qoidalari, qo‘shma va murakkab atoqli otlarning imlosi, tirnoq va defis (chiziqcha) belgilarining qo‘llanilish o‘rinlari, shuningdek, turdosh otlar bilan o‘zaro o‘tish jarayonlari (onimizatsiya va appellativatsiya) ilmiy-nazariy asosda tahlil qilingan. Shuningdek, matn yaratish jarayonida uchraydigan tipik imlo xatolari va ularni bartaraf etish yo‘llari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Onomastika, atoqli otlar, turdosh otlar, imlo qoidalari, antroporonimlar, toponimlar, bosh harf, defis, onimizatsiya, appellativatsiya, nutq madaniyati.

KIRISH

Har qanday milliy tilning yozma adabiy me’yorlari uning madaniy savodxonligi, tarixiy xotirasi va ma’naviy darajasining asosiy ko‘rsatkichi hisoblanadi. O‘zbek tilining imlo tizimida so‘zlarning qanday yozilishi qat’iy qoidalar bilan tartibga solingan bo‘lib, ular orasida **atoqli otlar**ning imlosi o‘zining murakkabligi va ko‘p qirraliligi bilan ajralib turadi. Atoqli otlar insoniyat tafakkurida olamni bilish, narsa va hodisalarni bir-biridan farqlash, ularga xos individual nom berish vazifasini bajaradi. O‘zbek tilshunosligida onomastika masalalari, jumladan, atoqli otlarning tasnifi,

kelib chiqish etimologiyasi va imlo qoidalari A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev, H. Jamolxonov, T. Nafasov, E. Begmatov kabi yetakchi olimlar tomonidan ilmiy asosda o‘rganilgan. Biroq globallashuv jarayoni, raqamli texnologiyalar, internet resurslari va ommaviy axborot vositalarining tezkor rivojlanishi atoqli otlarni yozishda ko‘plab imlo xatolari va tartibsizliklarni keltirib chiqarmoqda. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — atoqli otlarning lingvistik tabiatini chuqur ochib berish, ularning imloviy qoidalarini tizimlashtirish hamda yozma nutqda yo‘l qo‘yiladigan tipik xatolarni tahlil qilish orqali ta’lim jarayoni va yozma madaniyatda savodxonlikni oshirish yo‘llarini ilmiy asoslab berishdir.

1. Atoqli otlarning lingvistik tabiati va onomastik tasnifi

O‘xshash turdagi cheksiz ko‘p narsa va hodisalar ichidan bittasini ajratib ko‘rsatish, unga xos yakka tartibdagi individual nom berish uchun xizmat qiladigan otlar **atoqli otlar** deb ataladi. Turdosh otlardan farqli o‘laroq, atoqli otlar umumiy tushunchani emas, balki aniq bir yakkaxol obyektni ifodalaydi. Lekin onomastika fanida atoqli otlar shunchaki so‘zlar yig‘indisi emas, balki jamiyatning tarixiy, madaniy va geografik xotirasini saqlovchi noyob til qatlamidir. Ular quyidagi asosiy guruhlarga tasniflanadi:

a) **Antroporonimlar:** Insonlarning shaxsiy otlari, familiyalari, otasining ismlari, taxalluslari, lqablar va pseudonimlar. (Masalan: Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy).

b) **Toponimlar:** Turli geografik va hududiy obyektlarning nomlari — davlatlar, viloyatlar, shaharlar, qishloqlar, ko‘chalar, tog‘lar, daryolar, ko‘llar, okeanlar. (Masalan: O‘zbekiston Respublikasi, Toshkent shahri, Zarafshon daryosi, Tinch okeani).

d) **Zootoponimlar (Zonimlar):** Uy hayvonlari va uy qushlariga qo‘yiladigan maxsus shaxsiy laqablar. (Masalan: Qoplon, Olapar, Toshbo‘ron, Oqqush).

e) **Kosmonimlar va Astronomik nomlar:** Yulduzlar, sayyoralar, yulduz turkumlari va osmon jismlari nomlari. (Masalan: Mars, Zuhra, Somon yo‘li, Orion).

f) **Pragmatimonimlar va Xrematonimlar:** Korxonalar, tashkilotlar, nashriyotlar, badiiy asarlar, gazeta-jurnallar, teatrlar, kinofilmlar va sanoat mahsulotlari nomlari. (Masalan: "O‘zbekiston" nashriyoti, "O‘tkan kunlar" romani, "Sharq yulduzi" jurnali).

2. Atoqli otlarning bosh harf bilan yozilish qoidalarining nazariy asoslari

Atoqli otlar imlosining eng asosiy va universal qoidasi ularning **bosh harf** bilan boshlab yozilishidir. Bu qoida o‘zbek imlo lug‘atlarida qat’iy belgilab qo‘yilgan bo‘lib, onomastik birliklarning turdosh otlardan farqini ko‘rsatuvchi asosiy grafik belgi hisoblanadi.

a) Antroporonimlarni bosh harf bilan yozish xususiyatlari

Insonlarning ismi, otasining ismi va familiyasi doimo bosh harf bilan yoziladi. Agar shaxsning nomi ikki yoki undan ortiq so‘zdan iborat bo‘lsa, ularning har biri bosh harf bilan boshlanadi.

Misol: **Abdurahmon G‘afurov**, **Abu Ali ibn Sino**, **Mirzo Ulug‘bek**.

Taxallus va unvonlar: **Alisher Navoiy**, **Sohibqiron Amir Temur**. (Bunda shaxsning laqabi yoki tarixiy unvoni atoqli ot tarkibiga kirib, alohida bosh harf bilan yoziladi).

b) Geografik nomlar (Toponimlar) imlosidagi murakkabliklar

Yer yuzidagi barcha geografik obyektlarning nomlari bosh harf bilan yoziladi. Agar toponim bir nechta so‘zdan iborat bo‘lsa, uning tarkibidagi asosiy ma’noli so‘zlar bosh harf bilan yoziladi, yordamchi so‘zlar esa kichik harf bilan yozilishi mumkin:

Misol: **Tinch okeani**, **Qizilqum cho‘li**, **Amudaryo**, **Chilonzor tumani**, **Navoiy ko‘chasi**.

3. Qo‘shma atoqli otlar, tirnoq va defis (chiziqcha) belgilarining qo‘llanishi

O‘zbek tilida atoqli otlar tarkibida qo‘shma so‘zlar, qisqartmalar, iboralar yoki iqtibos nomlar ko‘p uchraydi. Bunday holatlarda imlo qoidalariga rioya qilish matnning rasmiy va akademik mukammalligini ta’minlaydi.

a) Tirnoq ichiga olinadigan atoqli otlar

Badiiy asarlar, gazeta, jurnal, teatrlar, korxona va tashkilotlar, kinofilm, teleko‘rsatuv hamda sanoat mahsulotlari nomlari **tirnoq** ichida bosh harf bilan yoziladi.

Misol: **"O‘tkan kunlar"** romani, **"Sharq yulduzi"** jurnali, **"O‘zbekiston havo yo‘llari"** milliy aviakompaniyasi.

Izoh: Korxona yoki tashkilot nomlari rasmiy hujjatlarda qisqartma shaklida kelganda tirnoqsiz yozilishi mumkin, biroq badiiy va publitsistik matnlarda tirnoq qoidasiga amal qilish shart.

b) Qo‘shma toponimlar va kichik qismlarning imlosi

Geografik nomlar tarkibidagi qo‘rg‘on, qishloq, ota, abod, kent kabi qismlar so‘zga qo‘shib yoki chiziqcha (tire) orqali yoziladi:

Misol:**Yangiyo‘l**, **Qiziltepa**, **Bog‘iiston**, **Hasanboy**.

4. Atoqli otlarga qo‘shiladigan qo‘shimchalarning grafik imlosi

Atoqli otlarga egalik, kelishik va yasama qo‘shimchalar qo‘shilganda ularning imlosida maxsus qoidalarga amal qilinadi. Qoidaga ko‘ra, atoqli otlarga qo‘shimchalar asosan to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘shiladi, ammo ayrim istisnolar mavjud:

Defis (chiziqcha) orqali qo‘shiladigan o‘rinlar:

Qisqartma atoqli otlarga va harfiy nomlarga qo‘shimchalar qo‘shilganda **defis (-)** orqali yoziladi: **BMTga**, **AQShda**, **TDUning**.

Raqamlar bilan berilgan atoqli otlar va asar qismlari: **XXI asrga**, **II jahon urushi**.

Shaxs nomlariga nisbatan qo‘shimchalar esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘shiladi: **Alisherning**, **Navoiyga**, **Qodiriyning**.

5. Atoqli otlarning turdosh otlarga ko‘chib qo‘llanishi (onimizatsiya va appellativatsiya)

Leksikologiya va onomastikada atoqli otlarning turdosh otga aylanishi yoki aksincha, turdosh otlarning atoqli otga aylanishi muhim lingvistik jarayon hisoblanadi.

Appellativatsiya (Atoqli otning turdosh otga aylanishi): Ba’zi atoqli otlar o‘zining yakka ma’nosini yo‘qotib, turdosh ot ma’nosida keng qo‘llana boshlaydi.

Bunday holatda ular **kichik harf** bilan yoziladi. Misol:Amper (fizik birlik — André-Marie Ampère nomidan), watt (elektr quvvati birligi — James Watt nomidan), mersedes (mashina markasining umumiy tushunchaga o‘tishi).

Onimizatsiya (Turdosh otning atoqli otga aylanishi): Oddiy turdosh otlar shaxs ismi, familiyasi yoki geografik nomga aylanganda bosh harf bilan yoziladi.

Misol:Toshmat, Gulnora (turdosh otlar asosida yuzaga kelgan shaxs nomlari).

6. Matnda atoqli otlarni yozishda yo‘l qo‘yiladigan tipik imlo xatolari

O‘quvchilar, talabalar va yosh tadqiqotchilarning yozma ishlarida uchraydigan eng ko‘p imlo xatolari quyidagilardan iborat:
a) Geografik nomlar tarkibidagi barcha so‘zlarni emas, faqat birinchi so‘zni bosh harf bilan yozish (masalan: Toshkent viloyati o‘rniga noto‘g‘ri yozuvlar).
b) Badiiy asar va korxona nomlarini tirnoqsiz, kichik harflar bilan yozish.
d) Lavozim, unvon va ilmiy daraja nomlarini atoqli otlar bilan adashtirib, ularni asossiz ravishda bosh harf bilan yozish (masalan: Prezident, Vazir kabi so‘zlarning gap ichida bosh harf bilan yozilishi — rasmiy qoidalarga ko‘ra ular kichik harf bilan yoziladi, faqat maxsus rasmiy hujjatlarda yoki hujjat boshida mustasno).

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, atoqli otlarni imloviy jihatdan to‘g‘ri qo‘llash o‘zbek yozma adabiy tilining me’yorlarini saqlashda va milliy savodxonlikni yuksaltirishda hal qiluvchi o‘rin tutadi. Onomastik birliklarning tasnifini, ularning bosh harf, tirnoq va defis yordamida yozilish qoidalarini chuqur o‘rganish har bir ta’lim oluvchi va mutaxassisning lingvistik kompetensiyasini rivojlantiradi. Atoqli otlar imlosiga qat’iy rioya qilish matnning ilmiy aniqligi, estetik jozibasi va mantiqiy mukammalligining asosiy kafolatidir.
Agar ushbu maqola uchun foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati yoki qo‘shimcha bo‘limlar talab qilinsa, mamnuniyat bilan taqdim etaman!

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Hojiyev A. O‘zbek tili leksikologiyasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1998.
2. Nafasov T. O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: O‘qituvchi, 1988.
3. Begmatov E. O‘zbek ismlari ma’nosi. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2007.
4. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Talqin, 2005.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Universitet, 2010.
6. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. — Toshkent: Fan, 2013 (va keyingi nashrlari).
7. Nurmonov A. va boshqalar. O‘zbek tilining ilmiy grammatikasi va imlo qoidalari. — Toshkent: Akademnashr, 2011.